

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПРИРОДООХОРОННИЙ АСПЕКТ

Царик Любомир Петрович,

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Кузик Ігор Романович,

доктор філософії (PhD),
асистент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
e-mail: geoeco@ukr.net

Анотація

За результатами дослідження природоохоронного аспекту російсько-української війни встановлено, що з 2014 року російська федерація незаконно захопила та знищила близько 500 об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) України, загальною площею понад 1,2 млн га. Під окупацію потрапили 3 біосферні заповідники, 14 природних заповідників, 19 національних природних парків, десятки регіональних ландшафтних парків, сотні заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, а також ботанічні сади, дендрологічні парки, зоопарки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. На першому етапі агресії, у 2014 році, росія незаконно окупувала 100% ПЗФ Криму, 25,2% ПЗФ Донецької області, 23,8% ПЗФ Луганської області. На другому етапі агресії та повномасштабної війни проти України, з 24 лютого 2022 року, російська федерація повністю захопила усі території та об'єкти ПЗФ Донецької і Луганської областей, а також значну частину цінних природоохоронних територій Київської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Запорізької та Херсонської областей. Станом на 19.03.2022 року росія веде бойові дії на третині площ природно-заповідного фонду України.

Ключові слова: війна, російська агресія, національні природні парки, природні заповідники, біосферні заповідники, флора, фауна

Наслідки масштабного вторгнення російської армії в Україну, важко оцінити і порахувати під постійним бомбардуванням та обстрілами. Проте, за офіційною інформацією державних структур (Міністерство соціальної політики України, 2022) та міжнародних гуманітарних організацій (United Nations Office..., 2022), лише за один місяць війни, Україна втратила понад 5000 цивільного населення, близько 3000 військовослужбовців, 6,5 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами та ще понад 3,5 млн – виїхало за кордон. Збитки для інфраструктури України, за різними оцінками, складають близько 63 млрд доларів (Міністерство соціальної політики України, 2022). Та попри, соціальні та економічні втрати, Україна зазнала значних збитків у природоохоронній сфері. Екологічні ризики військових дій завжди є високими, але у цій агресії проти України, російські війська повністю знищують, не лише військові і цивільні об'єкти, але й об'єкти природно-заповідного фонду та національну екологічну інфраструктуру загалом.

Українці і росіяни різні, не тільки за походженням та історією розвитку, різні за ментальністю, вибором цінностей, зокрема по відношенню до Природи та її надбань. Наші відмінності особливо проявились за період незалежної України. Візьмем таку сферу людської діяльності як природокористування і природозаповідання. За період радянської доби розвиток заповідної справи в Україні відбувався надто повільніше, аніж проголошували засоби масової інформації.

До 1990 року в Україні функціонували 2 біосферні заповідники, 12 природних заповідників, 3 національні природні парки і жодного регіонального ландшафтного парку. За період 90-х років було створено 2 біосферні заповідники, 5 природних заповідників, 8 національних природних парків, 27 регіональних ландшафтних парків. Належними темпами розвивалась заповідна справа і на початку третього тисячоліття. Сьогодні в Україні розширені площі 5-ти біосферних заповідників, функціонує 19 природних заповідників, 53 національні природні парки, понад 85 регіональних ландшафтних парків (Стан ПЗФ України..., 2021), що дало можливість подвоїти заповідність території України за 30 років незалежності.

Російська агресія проти України починаючи із 2014 року завдала значної шкоди національній екологічній інфраструктурі. З перших днів війни в Україні ведеться постійний моніторинг стану довкілля у зоні проведення антитерористичної операції (АТО) та операції об'єднаних сил (ООС) (Екологічний моніторинг в зоні АТО, 2022). У щоквартальних звітах Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України регулярно висвітлює інформацію про радіаційний фон, рівень забруднення атмосферного повітря та поверхневих вод у зоні бойових дій та прилеглих територіях. Існує, також статистична інформація, щодо шкоди тимчасово окупованих об'єктів і територій природно-заповідного фонду (ПЗФ).

Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» (Більшість заповідних територій..., 2018), систематично досліджує, аналізує та висвітлює інформацію про території та об'єкти ПЗФ, які постраждали чи страждають від військової агресії російської федерації.

Експертами цієї організації було опубліковано понад 20 матеріалів у збірках наукових праць та тезах конференцій, що присвячені вивченню долі заповідних територій в роки війни.

Серед основних таких публікацій можна виокремити дослідження О. Кравченко, О. Василюка, А. Войціховської, К. Норенко (2015). Систематизувала відомості про наслідки російського вторгнення в Україну у 2014 році, доцент кафедри геоекології Тернопільського національного педагогічного університету Н. Лісова (2017).

Окремим питанням юридичної відповідальності наслідків для довкілля російської війни проти України присвячені публікації М.О. Медведєвої (2015), І.В. Авдошина, М.В. Величко, О.С. Кирилюка (2016), Г. Балюк, О. Шомпол (2015). Проблеми впливу військових конфліктів на довкілля, висвітлюються у публікаціях закордонних вчених: J. Wyatt (2010), W. Tara (2005).

Вплив українсько-російської війни на території та об'єкти ПЗФ України варто розділити на два етапи: I етап – період незаконної анексії Криму та східних частин Луганської і Донецької областей; II етап – повномасштабне вторгнення росії на територію України з 24.02.2022 року.

На I етапі, починаючи з лютого 2014 року, росія анексувала Крим і частину Донбасу. Відповідно на цих територіях завдано шкоди об'єктам природно-заповідного фонду. На жаль, до сьогоднішнього дня не відомо у якому стані перебувають природні комплекси Кримського півострова, також важко оцінити стан заповідних об'єктів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

На території незаконно анексованого Криму під контролем окупантів залишається понад 200 об'єктів ПЗФ (табл. 1), з яких 7 природних заповідників (Казантипський, Карадазький, Кримський, Лебедині острови, Мис Март'ян, Опукський, Ялтинський гірсько-лісовий) загальною площею 74 533 га. Один національний природний парк «Чарівна гавань» площею 10 900 га на території Євпаторійського району. 14 регіональних ландшафтних парків загальною площею 41 346 га, найбільш відомими серед яких є Бахчисарайський (10 300 га), Калинівський (12 000 га), Тиха бухта (1508,5 га), Бокальська коса (1520 га). 10 заповідних урочищ загальною площею 2224,5 га; 18 заказників загальнодержавного значення площею 99 647,5 га; 26 заказників місцевого значення площею 24 808 га; 14 пам'яток природи загальнодержавного значення площею 740 га; 88 пам'яток природи місцевого значення площею 3000 га. Нікітський ботанічний сад загальнодержавного значення площею 876,6 га та ботанічний сад місцевого значення при Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського площею 32,5 га. Євпаторійський дендропарк місцевого значення площею 3,2 га, зоологічний парк місцевого значення «Казка» (2,5 га) у Ялтинському районі Лівадійській територіальній громаді. А також 9 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення площею 276,2 га та 21 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення площею 317 га (Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад, 2020).

За даними Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» на момент окупації частини території Донецької області у 2014 році, в області функціонувало 117 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею біля 92 000 га.

**Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян
як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння**

40 з них повністю або частково опинилися на окупованій території (23 000 га), що складає 25,2%. З них 12 територій (96,4% всіх площ ПЗФ, що попали в окупацію) тим чи іншим чином постраждали від військових дій (Більшість заповідних територій..., 2018).

Таблиця 1

**Природно-заповідний фонд
тимчасово окупованого півострова Крим**

Категорія	Назва об'єкту ПЗФ	Площа, га
Природні заповідники	Казантипський	1514,1
	Карадазький	2874,2
	Кримський	44 175,5
	Лебедині острови	9612,0
	Мис Март'ян	240,0
	Опукський	1594,3
	Ялтинсько гірсько-лісовий	14 523,0
Національний природний парк	«Чарівна гавань»	10 900,0
Регіональні ландшафтні парки		41 346,0
Заповідні урочища		2224,5
Заказники загальнодержавного значення		99 647,5
Заказники місцевого значення		24 808,0
Пам'ятки природи загальнодержавного значення		740,0
Пам'ятки природи місцевого значення		3000,0
Ботанічні сади	Нікітський ботанічний сад загальнодержавного значення	876,6
	Ботанічний сад місцевого значення при Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського	32,5
Дендрологічний парк	Євпаторійський дендропарк	3,2
Зоологічний парк	«Казка»	2,4
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення		276,2
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення		317,0
Усього		258 707

Джерело: складено авторами за: Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад, 2020

Втрати є і у природно-заповідних територіях підконтрольних Україні районів області. Зокрема, всі найбільші за площею території природно-заповідного фонду підконтрольної частини Донбасу опинились якщо не на лінії розмежування, то на звільнених територіях, і всі зазнали ушкоджень під час бойових дій. Загалом таких об'єктів відомо 17 (39 000 га). Бойові дії відбувалися на території відділень Українського степового природного заповідника «Крейдова флора» та «Кальміуське», у національних природних парках «Святі гори» і «Меотида» (Більшість заповідних територій..., 2018).

Особливе місце посідає національний природний парк «Меотида», територія якого розірвана лінією фронту навпіл. Сьогодні «Меотида» – єдина установа природно-заповідного фонду, що покинула окуповану територію. Працівники парку виїхали з окупованого Новоазовська. Новий офіс парку був створений у м. Урзуф у 2015 році. На превеликий жаль, національний парк страждає не лише від військових дій. Найцінніша частина парку із найбільшими в Європі колоніями рідкісних навколотовних птахів зазнала пошкоджень внаслідок «військових навчань» у самопроголошеній «ДНР». У результаті колонії птахів покинули територію НПП. Окупанти перетворили цю частину національного парку в центр незаконного рибного промислу (Більшість заповідних територій..., 2018).

Надзвичайною втратою також є окупація центральної адміністрації Українського степового природного заповідника (відділення «Хомутовський степ»), в якому зберігались архіви, гербарії, документація та бібліотека заповідника, починаючи з 1926 року. Завдяки цим матеріалам, заповідник лишився унікальною територією України, де моніторинг довкілля безперервно вівся впродовж майже 100 років. За неофіційними даними окупанти знищили всі ці інтелектуальні цінності (Більшість заповідних територій..., 2018).

Внаслідок постійних обстрілів та бойових дій, у зоні проведення АТО та ООС постійно виникають пожежі у природних екосистемах. Так, за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів (Екологічний моніторинг в зоні АТО, 2022), від пожеж у Донецькій області постраждали: природний заповідник «Провальний степ», РЛП «Донецький кряж», НПП «Святі гори», заказники – «Альошкін

бугор», «Балка Плоська», «Білоріченський», «Волнухинський», «Ермусовий схил», «Обушок», «Знам'янський яр», «Нагольний кряж», «Нагольчанський», «Новозванівський», «Піщаний», «Урочище Мурзине», «Балка Скелева» та інші. Деякі об'єкти ПЗФ прямо пошкоджені обстрілами важкої артилерії – НПП «Святі гори», відділення Українського степового заповідника «Кальміуське», «Крейдова флора», РЛП «Донецький кряж», «Слав'янський курорт», заказники «Крейдене», «Білогорівський», «Перевальський» тощо. На території РЛП «Донецький кряж» є інформація про поховання загиблих під час боїв за Савур-Могилу (Лісова, 2017).

На превеликий жаль, пошкодження заповідних територій війною і їхня окупація призводять до прогресування негативних процесів. Наявність великої кількості вирв від розривів снарядів призвела не лише до фізичного знищення рослинності, а й до значного хімічного забруднення. Така зміна хімічних показників ґрунтів виявилася привабливою для низки агресивних рослин-інтродуцентів, що стало причиною їхнього значного поширення в зоні бойових дій, зокрема і в багатьох заповідних об'єктах.

Луганська область – одна із областей України, що містить найбільше територій, які знаходяться у природному стані. Близько половини її площі займають степи, заплави річок, крейдянні відслонення та ліси. Найдавніші заповідники тут були створені ще у 1928 році («Стрільцівський степ», «Провальський степ»). На момент окупації частини території Луганської області у 2014 році, в області функціонувало 195 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею біля 85 000 га. 79 з них опинилися на окупованій території (20 300 га), що складає 23,8% площі ПЗФ Луганської області. З них 35 територій (73% всього окупованого ПЗФ) тим чи іншим чином постраждали від військових дій. Зокрема, майже всі ці об'єкти згоріли під час пожеж, викликаних військовими діями (Більшість заповідних територій..., 2018).

На підконтрольній території також є постраждалі від війни території та об'єкти ПЗФ. Загалом 35 об'єктів загальною площею 10 400 гектарів. Майже всі вони розміщені в заплавах лісах вздовж ріки Сіверський Донець. Враховуючи, що ця територія переважно

не розмінована і знаходиться вздовж лінії розмежування, уявити ліквідацію пошкоджень або попередження нових пошкоджень, поки важко. Ще низка територій ПЗФ північної частини Луганської області пошкоджена під час будівництва фортифікаційних споруд Збройних Сил України. У м. Станиця-Луганська, що також знаходиться у сірій зоні, розміщено адміністрацію Луганського природного заповідника (Більшість заповідних територій..., 2018).

Користуючись відсутністю реального контролю на території окремих заповідних об'єктів, у тому числі далеко від зони проведення АТО, розпочалась самовільна діяльність. Так, на території РЛП «Краматорський» самовільно розорано понад 100 га степових ділянок, у межах РЛП «Ізюмська лука» на Харківщині здійснюються масові рубки лісу, виявлено факти встановлення мисливських вишок та здійснення полювань (Лісова, 2017).

Другий етап знищення природно-заповідного фонду України російською федерацією розпочався із повномасштабним вторгненням російських військ в Україну 24 лютого 2022 року. Під цей удар потрапили території та об'єкти ПЗФ Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Реальний рівень шкоди об'єктам природно-заповідного фонду через війну оцінити не можливо. Адже в багатьох місцях тривають активні бойові дії, створюються численні обмеження для природоохоронної діяльності на тимчасово окупованих територіях. На території України повсюди є велика кількість ракет, що впали, а також нерозірваних боєприпасів, що представлятиме потенційну небезпеку як для людей, так і для навколишнього природного середовища, впродовж багатьох десятиліть. Природні екосистеми потерпають також через фортифікаційне будівництво, пошкодження їх вибухами, військовим транспортом, пожежами тощо (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

За офіційними даними профільного комітету з екологічної політики та природокористування Верховної Ради України, станом на 1 березня 2022 року агресор здійснював активні бойові дії на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею 12406,6 км²

(1,24 млн га), що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Під загрозою знищення знаходяться близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

Частина національних природних парків опинилася в зоні гуманітарної кризи. Деякі природоохоронні території позбавлені можливості отримати фінансування. Для прикладу в об'єктах природно-заповідного фонду, де є велике поголів'я диких тварин, зокрема біосферний заповідник Асканія-Нова (тут зібрані і живуть на волі різноманітні види тварин, деякі є в дуже обмеженій кількості в світовому масштабі, унікальні для всього світу), національні природні парки «Азово-Сиваський», «Джарилгацький», природний заповідник «Сланецький степ», а також Миколаївський, Київський та Харківський зоопарки на разі не мають змоги купувати корми тваринам. Нищівних наслідків зазнав регіональний ландшафтний парк у Дергачівському районі Харківської області «Фельдман-Екопарк». Основною складовою екопарку є зоопарк, в якому налічувалось близько 2000 тварин. На превеликий жаль в екстремальних умовах тварини гинуть не тільки від отриманих ушкоджень, а й від розриву серця. Тварини, які постійно перебувають на лінії вогню, відчувають постійний стрес, що негативно впливає на їх психічний стан і поведінку (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

Відповідно до I Протоколу Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятого у 1977 році, від держав, які ведуть війну, вимагається захищати природне середовище від «масштабних, довготривалих і серйозних уражень», та забороняються методи чи засоби ведення війни, «які мають на меті або можуть призвести до заподіяння такої шкоди» (Медведева, 2015).

Річ про навколишнє середовище та розвиток проголошує, що війна за своєю суттю є загрозою для сталого розвитку. Тому держави поважають міжнародне право, що забезпечує захист довкілля під час збройного конфлікту, і, якщо необхідно, а також співпрацюють заради його подальшого розвитку. Військові дії РФ, безперечно, є невиправданим і неспровокованим актом агресії проти незалежної

і суверенної України, а також порушенням усіх існуючих норм міжнародного права щодо охорони природи (Балюк, Шомпол, 2015).

За нашими підрахунками внаслідок повномасштабного вторгнення російської армії в Україну після 24 лютого 2022 року, значних втрат і пошкоджень зазнало 23 великих за площею об'єкти ПЗФ загальнонаціонального значення (табл. 2). Серед яких 3 біосферні заповідники: Чорнобильський радіаційно-екологічний (226 964,7 га), «Асканія-Нова» імені Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна (33 307,6 га), Чорноморський біосферний заповідник (109 254,8 га); 2 природні заповідники: «Деревлянський» (30 873 га), Український степовий природний заповідник «Хомутовський степ» (1030,5 га) та 18 національних природних парків загальною площею понад 500 тис. га. Повністю у тимчасово окуповану зону потрапили національні природні парки Донецької області «Святі гори» та «Меотида». (Природно-заповідний фонд України. Карта, 2022). У зону бойових дій також потрапили близько 20 регіональних ландшафтних парків, сотні заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ. Також від війни страждають тварини зоопарків міст Києва, Харкова, Миколаєва.

Таблиця 2

Основні об'єкти і території ПЗФ України, які постраждали від військової агресії російської федерації після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року

Назва об'єкту	Адміністративна область	Площа, га
Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник	Київська	226 964,7
Природний заповідний «Деревлянський»	Житомирська	30 873,0
НПП «Залісся»	Чернігівська	14 836,0
НПП «Мезинський»	Чернігівська	31 035,0
НПП «Ічнянський»	Чернігівська	9 665,8
НПП «Десняно-Старогутський»	Сумська	16 214,0
НПП «Гетьманський»	Сумська	23 360,0
НПП «Слобожанський»	Харківська	5 244,0
НПП «Дворічанський»	Харківська	3 131,2
НПП «Гомільшанські ліси»	Харківська	14 315,0

**Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян
як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння**

Закінчення таблиці 2

Назва об'єкту	Адміністративна область	Площа, га
НПП «Святі гори»	Донецька	40 590,0
НПП «Меотида»	Донецька	20 721,0
Український степовий природний заповідник «Хомутовський степ»	Донецька	1030,5
НПП «Великий луг»	Запорізька	16 756,0
НПП «Приазовський»	Запорізька	78 127,0
Біосферний заповідник «Асканія-Нова»	Херсонська	33 307,6
Чорноморський біосферний заповідник	Херсонська	109 254,8
НПП «Азов-Сиваський»	Херсонська	52 582,7
НПП «Олешківські піски»	Херсонська	11 671,0
НПП «Джарилгацький»	Херсонська	10 000,0
НПП «Білобережжя Святослава»	Херсонська	35 223,0
НПП «Нижньодніпровський»	Херсонська	80 177,8
НПП «Кам'яна Січ»	Херсонська	12 261,0

Джерело: складено авторами за: Природно-заповідний фонд України. Карта, 2022

Аналіз доступних інформаційних джерел, дозволив узагальнити та систематизувати відомості про вплив російсько-української війни на об'єкти і території ПЗФ України. За перший акт агресії, з лютого 2014 року, росія незаконно окупувала території близько 320 об'єктів ПЗФ загальною площею понад 302 тис. га. Зокрема, у Донецькій області під окупацію потрапило 25,2% ПЗФ (40 об'єктів площею 23 000 га), у Луганській області – 23,8% (79 об'єктів площею 20 300 га), в автономній республіці Крим – 100% ПЗФ півострова (понад 200 об'єктів загальною площею 258 707 га).

За другий акт агресії та повномасштабної війни проти України, з 24 лютого 2022 року, російська федерація повністю незаконно захопила усі території та об'єкти ПЗФ Донецької та Луганської областей. Також під окупацію потрапили 3 біосферні заповідники та 18 національних природних парків України у Київській, Сумській, Чернігівській, Харківській, Запорізькій та Херсонській областях. Загалом у лютому-березні місяцях 2022 року російська армія завдала шкоди ПЗФ України на площі близько 880,3 тис. га. Станом

на 19.03.2022 року росія незаконно контролює пів тисячі об'єктів і території ПЗФ України, загальною площею понад 1,2 млн га. Ключовою проблемою природоохоронного аспекту російсько-української війни є не лише незаконна окупація цінних природних ландшафтів нашої держави, але й тотальне їх знищення. Вже зафіксовано випадки мінування територій заповідних об'єктів, неконтрольованих вирубок лісів, знищення рідкісних видів флори і фауни тощо.

Література:

1. Авдошин І.В., Величко М.В., Кирилюк О.С.. До питання міжнародно-правової відповідальності росії внаслідок військового та іншого ворожого впливу на природне середовище України. Стратегія сталого розвитку у контексті екологічної безпеки. *Екологія. Людина. Суспільство* : матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції. 2016. С. 143–144. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/44730/1/EHS-19_2016_S3_p143-144.pdf (дата звернення: 30.03.2022).
2. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. 2015. №. 2(12). С. 142–158.
3. Більшість заповідних територій в АТО пошкоджено війною. *МБО «Екологія-Право-Людина»*. 2018. <http://epl.org.ua/environment/bilshist-zapovidnyh-terytorij-v-ato-poshkodzheno-vijnoyu> (дата звернення: 29.03.2022).
4. Екологічний моніторинг в зоні АТО. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний портал*. 2022. <https://mepr.gov.ua/timeline/Ekologichniy-monitoring-v-zoni-ATO.html> (дата звернення: 11.03.2022).
5. Збережемо природно-заповідний фонд України. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал*. 2022. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220659.html> (дата звернення: 19.03.2022).
6. Комітет Верховної Ради України з екологічної політики та природокористування. *Офіційне інтернет-представництво*. <https://komekolog.rada.gov.ua> (дата звернення: 21.03.2022).
7. Кравченко О., Василюк О., Войціховська А., Норенко К. Дослідження впливу військових дій на довкілля на Сході України. *Філософія*. 2015. № 2(134). С. 118–123.

8. Лісова Н. Вплив військових дій в Україні на екологічний стан території. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. 2017. № 2. С. 165–173. <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/27.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).
9. Медведєва М.О. До питання про правові наслідки агресії РФ для довкілля України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. № 12(1). С. 79–92. <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2693/2397> (дата звернення: 12.03.2022).
10. Міністерство соціальної політики України. 2022. <https://www.msp.gov.ua> (дата звернення: 21.03.2022).
11. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий та ін. ; за заг. редакцією А.П. Бущенка. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 2017. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Na-mezhi-vyzhyvannya.pdf> (дата звернення: 28.03.2022).
12. Природно-заповідний фонд України. Карта. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 2022. <https://wownature.in.ua/karta> (дата звернення: 02.04.2022).
13. Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад. 2020. <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-1.html> (дата звернення: 02.04.2022).
14. Російські війська продовжують нищити довкілля України: пожежами від бомбардувань вже пошкоджено майже 102 тис. га ландшафтів. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. <https://mepr.gov.ua/news/39077.html> (дата звернення: 25.03.2022).
15. Стан ПЗФ України станом на 2020 рік в розрізі адміністративних областей. 2021. https://drive.google.com/file/d/16SGdHbIGV_k4zMg4nNDTT-0I3IdfczqV/view (дата звернення: 07.03.2022).
16. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4 (дата звернення: 09.03.2022).
17. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 2022. <https://www.unocha.org/about-ocha/ocha-leadership> (дата звернення: 19.03.2022).
18. Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *Humanitarian debate: Law, policy, action. Environment*. 2010. № 92(879). С. 593–646.